

Qarabağın qədim abidələri

Qüdrət İsmayilzadə

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
igudrat@yahoo.com

Giriş

Rəşadətli ordumuzun istedadlı sərkərdə və dövlət başçısı Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə başlanan Zəfər Yürüşü rəzil düşmən üzərində parlaq qələbə ilə qurtardı. 30 ilə yaxın düşmən tapdağında olan əzəli Qarabağ torpaqları, Füzuli, Xocavənd, Qubadlı, Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Ağdam azad olundu. Bu qələbə nəticəsində Qarabağın misilsiz tarixi abidələri də azadlığına qovuşdu. Ulularımızın əbədi yadigarları Azıx mağarası, Xocalı məzarlığı, çoxtəbəqəli Qaraköpəktəpə abidəsi, Arazın belinə gümüş kəmər kimi sarılan Xudafərin körpüləri, Kəlbəcərin daş salnaməsi və minlərlə digər abidələrimiz öz əzəli sahiblərinə qaytarıldı.

Qarabağın arxeoloji irsi içərisində heç şübhəsiz ki, **Azıx mağarasının** xüsusi yeri var. Təsadüfi deyil ki, 2020-ci il 17 oktyabrında Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan azad olunmuş Füzuli rayonuna səfər edərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin ilk baş çəkdiyi yerlərdən birincisi də məhz Azıx mağarası oldu.

Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, Quruçayın müasir yatağından 200-250 m yüksəklikdə yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 950 m yüksəklikdə yerləşən mağara Azıx və Salatəkin kəndləri arasındadır (1, 68). 5 salondan ibarət olan Azıx mağarası böyüklüyünə görə Qafqazın ən möhtəşəm karst mağarasıdır. 1960-cı ildən başlayaraq 1987-ci ilə qədər davam edən arxeoloji tədqiqatlar mağaranın çöküntülərində zəngin stratiqrafiyanın olmasını müəyyən etmişdir. Azıx mağarasında M. Hüseyinovun rəhbərliyi ilə aparılan əsaslı tədqiqatlar nəticəsində düşərgədən minlərlə arxeoloji, paleontoloji tapıntılar qeydə alınmışdır. Qazıntılar zamanı qeydə alınan 10 mədəni təbəqənin ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabərdir (4). Mağaranın çöküntülərində qədim Paleolit dövrünü ardıcıl əks etdirən bütün təbəqələr qeydə alınmışdır.

Düşərgənin ən qədim arxeoloji və paleontoloji tapıntıları abidənin VII-X təbəqələrindən aşkar edilmişdir. Burada 1974-1976, 1980-1982 və 1986-cı illərdə M.Hüseyinovun rəhbərliyi ilə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Təbəqələrdən çoxlu kobud çapacaqvari və digər tipli alətlər aşkar olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş Azix mağarasının önündə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Xudafərin körpüsünün önündə
(<https://president.az/articles/46840>)

Bunlardan protoçopper, protoçoppinq, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, vurma səthi saxlanılmış qəlpələr və digərlərini göstərmək olar. Bu tapıntılar daş materialların texniki tipoloji xüsusiyyətləri, kobud çapma alətlərin hazırlanma cəhətləri və digər Paleolit abidələrindən qeydə alınmış materiallardan fərqləndiyi üçün Azıx mağarasının ən aşağı təbəqələrindən qeydə alınmış maddi mədəniyyət nümunələrinə Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir (1, 55-56).

Azıx mağarasında Quruçay mədəniyyəti dövrü qədim Aşel ilə əvəz olunmuşdur. Qazıntılar zamanı buradan külli miqdarda daş məmulatı ilə yanaşı müxtəlif heyvanlara aid çoxlu daşlaşmış sümüklər də aşkar olunmuşdur. VI təbəqədə qeydə alınmış ən maraqlı tapıntılardan biri də mağaranın cənub hissəsində, qaya divarının yanında qeydə alınmış ocaq yeridir. Bu tapıntı odun yaranma tarixi və insanların ondan istifadəsi ilə bağlı fikir söyləməyə imkan vermişdi. Düşərgədə aparılan tədqiqatlarla insanların oddan ilk dəfə Qədim Aşel mədəniyyəti dövründə istifadə etdikləri qənaətinə gəlinmişdir. Düşərgədən tapılmış zəngin fauna qalıqları, ocaq, kömür və sümük məmulatı, mağara sakinlərinin burada daimi yaşadığını və ovçuluqla məşğul olduğunu deməyə əsas verir (4).

Azıx mağarasının tapıntıları içərisində heç sübhəsiz ki, 1968-ci ildə, V təbəqədən qeydə alınmış ibtidai insana məxsus alt çənə sümüyü xüsusi yer tutur. Düşərgənin Orta Aşel təbəqəsindən qeydə alınmış bu qiymətli tapıntı üzərində professor D.Hacıyev uzun müddət elmi tədqiqatlar aparmışdır. Bu tapıntıya şərti olaraq Azıxantrop adı verilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, çənə sümüyü 350-400 min il bundan əvvələ aid olmaqla 18-22 yaşlı qadına məxsusdur (1,8-86).

Azıx tapıntıları ibtidai insanların dini dünyagörüşü haqqında da müəyyən fikir yürütməyə imkan vermişdir. 1972-ci ildə düşərgənin V təbəqəsinin sağ divarında qaranlıq yerdə 3 ədəd mağara ayısının kəlləsi aşkar edilmişdir. Burada təbii şəkildə formalaşan qaya rəfi üzərində ayılların kəlləsi və çənəsi qoyulmuşdur. Xüsusilə onlardan biri üzərində 8 əyri xəttin çəkilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Dişli alətlə çəkilmiş bu xətlər ehtimal ki, hər hansı ideoloji görüşlərlə bağlı olmuşdur (1, 86).

Azıx mağarasından tapılmış bütün materiallar o dövrün təbii şəraiti, ibtidai insanların həyat tərzini, dünyagörüşü haqqında məlumatlar əldə etmək üçün geniş imkanlar açır. Azıx mağarasında aparılacaq yeni tədqiqatlar həm Azərbaycan, həm də dünya arxeologiyasının bir çox problem məsələlərinin öyrənilməsində açar olacaqdır.

Qarabağın Paleolit abidələri arasında Azıx və Tağlar mağaraları ilə yanaşı **Şuşa Paleolit düşərgəsinin** də xüsusi yeri vardır. Şuşa mağara düşərgəsi 1971-ci ildə M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya tərəfindən Daşaltı çayının sol sahilində qeydə alınmışdır. 1971-1972-ci illərdə düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılarla mağaranın çöküntülərində 4 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. IV təbəqədən aşkarlanmış daş materialların texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların Son Aşel mədəniyyəti dövründə hazırlandığı hesab edilir (3, 57).

Qarabağın misilsiz abidələri arasında minilliklərdən xəbər verən **Kəlbəcərin daş salnaməsi** xüsusi yer tutur. Azərbaycanda qayaüstü təsvirlərin ilk nümunələri 1939-cu ildə görkəmli arxeoloq İ.Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır (9). Sonrakı illərdə qayaüstü təsvirlərin yayılma arealı daha da genişlənmiş, Abşeronda, Naxçıvanda və Kəlbəcərdə minlərlə qayaüstü təsvir nümunələri qeydə alınaraq öyrənilmişdir. Kəlbəcərdəki qayaüstü təsvirlərin ilk elmi qeydiyyatı keçən əsrin 60-cı illərin ikinci yarısı, öyrənilməsi isə 70-ci illərlə bağlıdır. Aparılan tədqiqatlarla qonşu Laçın bölgəsinin bitişik torpaqlarında, eləcə də Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Yazyurdu, Sarımsaqdağ, Zalxagölün, Qaragölün sahillərində bir sıra qədim qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır (6, 85).

Kəlbəcər ərazisinin müasir landşaftı geoloji cəhətdən dördüncü dövrün daşlarından yaranmışdır. Milyon illər ötdükcə ayrı-ayrı yerlərdə daş örtüyü təbiət qüvvələrinə məruz qalaraq parçalanmış və geniş sahələri tutan çınqıllıqlar əmələ kətirmişdir. Maraqlıdır ki, ulu babalarımız öz rəsmlərini məhz belə çınqıllıqlardakı möhkəm bazalt daşlar üzərinə həkk etmişlər. Təkcə Qaragöl yaxınlığındakı çınqıllıqda 800-ə yaxın təsvir qeydə alınmışdır. Kəlbəcərdə aşkar edilən qayaüstü rəsmlər hər şeydən əvvəl mövzu rəngarəngliyi, zəngin süjetləri və böyük bədii dəyəri ilə diqqəti cəlb edirlər. Bu yerlərin qədim sakinləri ibtidai daş alətlərdən istifadə etməklə möhkəm qayalar üzərində məişət və təsərrüfat səhnələrini, müxtəlif vəhşi heyvanları təsvir edən gözəl rəsmlər çəkə bilmişdilər.

Maraqlıdır ki, bu rəsmlərin müəyyən bir qismi qədim əkinçilik məşğuliyyətini əks etdirir. Ayrı-ayrı daşlar üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi kimi səhnələr, çiyində toxa tutmuş adam təsviri və s. verilmişdir. Bəzi daşlar üzərində isə ən qədim nəqliyyat vasitələrini göstərən rəsmlər tapılmışdır. Bunlar ikitəkərli arabalardan ibarətdir.

Qayaüstü rəsmlər içərisində qədim ovçuluğa aid səhnələr də az deyildir. Bunların böyük bir qismində ox və kamanla dağ keçilərinin və maralların ovlanması təsvir edilmişdir. Rəsmlərin diqqəti cəlb edən başqa bir hissəsini vəhşi və yırtıcı heyvan təsvirləri təşkil edir. Bunların içərisində maral, dağ keçisi,

canavar, bəbir kimi heyvanların təsvirləri daha çoxdur. Bir sıra daşlar üzərində yırtıcı heyvanlar tərəfindən dağ keçilərinin təqib olunması və ovlanması səhnələri həkk olunmuşdur. Bu çür təsvirlərdə vəhşi heyvanların bütün fərdi xüsusiyyətləri öz əksini tapa bilmişdir. Kəlbəcər ərazisində - Dəlidağda nəslə çoxdan kəsilmiş bəbir təsvirləri bu cəhətdən xüsusilə seçilir. Onların yığıcam, lakin olduqca canlı təsviri adamı heyran edir. Aydın olur ki, bu yerlərin qədim adamları onları əhatə edən yırtıcı heyvanların bütün xüsusiyyətlərinə, vərdişlərinə çox yaxşı bələd imişlər. Şübhəsiz, bu hər şeydən əvvəl onların ovçuluq məşğuliyyətindən irəli gəlmişdi (5, 59).

Təsvirlər arasında ulu babalarımızın dini təsəvvürünə, mərasim və etiqadlarına aid maraqlı səhnələrə də təsadüf olunmuşdur. Ayrı-ayrı daşlar üzərindəki kütləvi rəqs səhnələri, rəmzi öküz təsvirləri, mücərrəd işarələr qeyd etdiklərimizə əyani nümunələrdir. Kəlbəcərdə tapılmış qədim qayaüstü təsvirlərin tarixi və bədii əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu təsvirlərin böyük hissəsi Tunc dövrünün başlanğıcında-eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə çəkilmişdir. Bizim eradan əvvəl II-I minilliklərdə burada daha mürəkkəb kompozisiyalı lövhələr yaradılmışdı.

Əhəmiyyətli cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, 1976-cı ilin tədqiqatları zamanı ilk dəfə olaraq Azərbaycanın belə yüksək dağlıq zonasında eramızdan əvvəl III minilliyə aid qədim yaşayış yerinin qalıqları da aşkara çıxarılmışdır. Tərtərçayın hündür sol sahilində geniş bir sahəni tutan bu yaşayış yerində diametri 20 metrə qədər olan dairəvi biçimdə möhtəşəm tikinti qalıqları üzə çıxarılmışdır. İçəri hissədə mürəkkəb quruluşa malik olan bu tikintinin divarları iri ölçülü qaya parçaları və çay daşları ilə hörülmüşdür. Tikintinin ətrafında aparılmış kəşfiyyat qazıntısı zamanı da maraqlı elmi dəlillər əldə edilmişdir. Buradan eramızdan əvvəl III minilliyə aid gil qab parçaları və daşdan düzəldilmiş əmək alətləri, silah nümunələri tapılmışdır. Əmək alətləri əsasən dən daşları, oraq dişləri və bıçaqlarla təmsil olunmuşdur. Silah nümunələri isə kiçik ölçülü ox ucluqlarından ibarətdir. Bunlar Kəlbəcər dağlarında geniş yataqları olan dəvəgözü daşından hazırlanmışdır (6, 87).

Qədim yaşayış yeri və oradan tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də qayaüstü rəsmlər kimi böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar, ümumilikdə qədim tunc dövrünə, həmin dövrdə yaşamış əkinçi-maldar tayfaların iqtisadi və ictimai həyatına dair qiymətli tarixi mənbələrdir.

Xocalı məzarlığı. Bu abidələr kompleksi öz elmi əhəmiyyətinə, unikallığına görə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Təbii muzey olan Xocalı kompleksi öz tərkibində daş qutuları, menqir, labirinti xatırladan daş hasar (Haça-təpə

kurqanı) və digər maddi-mədəniyyət abidələrini birləşdirir. Qeydə alınmış çoxsaylı arxeoloji abidələr yalnız bir tarixi dövrü – e.ə. XIV-VIII əsrlərə aid Son Tunc və İlk Dəmir dövrünü əks etdirir (2, 46).

Xocalı nekropolundan qeydə alınmış müxtəlif tipli qəbir abidələri arasında kurqanlar əhəmiyyətli yer tutur. Hündürlükləri 1 m-dən 20 mm-ə qədər dəyişən kurqanların özləri də müxtəlif tiplidir. Onların əsas hissəsini çox da böyük olmayan torpaq kurqanlar təşkil edir. Bununla yanaşı böyük çay daşlarından hazırlanmış kurqanlara da rast gəlinmişdir (10, 83).

Kurqan sahəsi şose yolu ilə 2 hissəyə bölünmüşdür: sağ-qərb (böyük) və sol-şərq (kiçik). Cənub və cənub-qərb sahə istisna olunmaqla hər tərəfdən çayla əhatə olunmuşdur. (şərqdən Qarqarçay, qərbdən Xocalıçay) (8, 16).

Sahənin qərb sərhəddində yerli əhali tərəfindən Haçatəpə adlanan böyük kurqan yerləşir. Ondən cənub-qərb tərəfdə ölçüləri təxminən 420x160x40 sm. olan daş plitə menqir yerləşir (8, 17). Bundən əlavə Haça-təpə kurqanı yaxınlığında yerləşən labirintvari tikili qalığı da elmi baxımdan olduqca maraqlı abidədir. Sahəsi 9 hektara yaxın olan bu tikili Xocalı çayının sağ sahilində, “Qaladibi” Xocalısının şərqində yerləşir. Hasar divarının eni 4 metr olan bu tikili bir çox xüsusiyyətlərinə görə Zaqaqqaziyanın siklop tikililərini xatırladır.

Böyük kurqan çölündən şimala doğru, Qarqarçayın sağ sahilinə yaxın köhnə müsəlman qəbiristanlığı yerləşir. Onun şərq hissəsində silindrik korpusu olan yarı dağılmış məqbərə yerləşir. Məqbərənin ətrafında sənduqə tipli, üzərində bəzəklər olan məzarlar qeydə alınmışdır.

Xocalı məzarlığında ilk qazıntılar XIX əsrin 90-cı illərindən başlamış, Şuşa şəhərində alman dili müəllimi vəzifəsində çalışan E.Resler burada bir neçə kurqan və daş qutu tipli qəbir abidəsini öyrənmişdir. Qeydə alınmış kurqanları E.Resler 5 tipə bölmüşdür. Onun tapıntıları arasında üzərində 11 saylı kurqandan aşkarlanmış, üzərində Assur hökmdarı III Adadnirarinin adı olan əqiq muncuq, şirli saxsı nümunələri və digərləri Tunc dövründə yerli əhali ilə Ön Asiya xalqları arasındakı əlaqəni öyrənmək baxımından maraq doğurur (10, 85).

1886-cı ildə A.İvanovski Tunc dövrü materiallarının: saxsı qablar, silah və bəzək əşyalarının qeydə alındığı daha 4 daş qutu tipli məzar abidəsində qazıntılar aparmışdır. Bütövlükdə, müxtəlif illərdə Xocalıda 40-dan yuxarı qəbir abidəsi qazılmışdır. 1894-1897-ci illərdə E.Resler tərəfindən 21 kurqan, 4 daş qutu qazılıb öyrənilmişdir. A.İvanovski 1896-cı ildə 4 daş qutu qəbiri açmışdır. 1926-cı ildə İ.İ.Meşşaninovun başçılıq etdiyi ekspedisiya burada 2 kurqan (biri kiçik torpaq, başqası daş örtüklü) və 3 daş qutu qəbiri öyrənmişdir. K.X.Kuşnaryeva 1954-cü ildə burada 2 ədəd kiçik torpaq kurqan qazmış, habelə dağılmış 7 abidədə təmizləmə işi aparmışdır. Y.Hümmel 1939-cu ildə burada bir kurqan və bir

daş qutu qəbiri açmış, nəhayət, 1984-cü ildə H.F.Cəfərov burada 19 daş qutu qəbiri qazmışdır (2, 48).

Xudafərin körpüləri. Qumlaq kəndi yaxınlığında yerləşən Xudafərin körpüsü hal-hazırda Araz çayı üzərində bütöv qalan yeganə qədim körpüdür. Bu körpüdən azca aşağıda ikinci bir körpünün də möhtəşəm xarabalıqları durur. Bir-birindən 750 metr aralı yerləşən bu körpülər çay yatağınının ən əlverişli keçidlərindən biri olan Xudafərin dərəsində yerləşir. Körpülərin böyüyü 15 aşırımlı olub memarlıq üslubuna görə XII əsrin abidəsi sayılır. Körpü tağlarının dayaqları təbii özüllər — sudan çıxan qayalar üstündə ucaldığından onun aşırımları müxtəlif ölçülü və sərbəst düzümlüdür. Bişmiş kərpic və çay daşlarından tikilən onbeş aşırımlı körpünün tağları sivri biçimlidir. Körpünün ümumi uzunluğu 200 metrə yaxın, eni 4,5 metr, çay səviyyəsindən ən böyük hündürlüyü 12 metr, ən iri tağ aşırımı 5,8 metrdir. Körpünün bütün tağları kərpicdən qurulduğu halda, əsas inşaat kütləsi çay daşındandır (7). Bu iki materialın uyurluğu körpüyə dözümlü konstruktiv quruluş və bədii görkəm vermişdir. Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın orta əsr şəhərlərini birləşdirən karvan yolunun üzərində tikilən Xudafərin körpüləri yüz illər boyunca həm ölkə daxili, həm də beynəlxalq əlaqələrdə əsas rol oynamışdır. O, həm də mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Bu dilsiz-ağızsız daş körpü tikildiyi vaxtdan bir sıra böyük tarixi hadisələrin şahidi olmuş, saysız-hesabsız əsrlərin ağır yükünü öz çiyində daşmışdı. Əsrlər keçmiş, amma o, ölməmişdi, əksinə möhtəşəm, qabarıq sinəsilə minilliklərə meydan oxumuşdu.

Beləliklə 2020-ci il Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında əlamətdar dönüş baş verdi. Qarabağ 30 illik düşmən əsarətindən qurtuldu. Bütün cəhdlərə baxmayaraq düşmən ulularımızın izlərini bu qədim, əbədi və əzəli Azərbaycan torpaqlarından silə bilmədi. Hazırda Azərbaycan dövləti tərəfindən Qarabağ bölgəsində dağıdılan infrastrukturun bərpası üçün yeni işlər aparılır, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə iqtisadi, mədəni, sosial həyatın dirçəldilməsi üçün təkliflər hazırlanır, lahiyələrin icrasına başlanılır. Qarabağda bütün sahələrdə olduğu kimi arxeoloji tədqiqatlarda da yeni səhifə açılır. Qarabağın zəngin maddi mədəni isinin öyrənilməsi, beynəlxalq səviyyədə təqdim edilməsi təkcə Azərbaycan deyil, həm də dünya arxeologiyasına edilən ən böyük tövhə olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Arxeologiyası. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 444 s.
2. Cəfərov H. Xocalı arxeoloji abidələr kompleksləri: I qrup kurqanlar // Azərbaycan Arxeologiyası // C.19, N1, 2016, s.46-56

3. Cəfərov Ə. Qarabağın Paleolit düşərgələri. Bakı: CBS, 2017, 367
4. Hüseynov M. Azıx mağarası. Bakı, 1981.
5. İsmayılzadə Q. Arxeoloqun çöl gündəliyindən. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2009, 202 s.
6. İsmayılzadə Q. Dəlidağın qədim qayaüstü təsvirləri // Azərbaycan Arxeologiyası, N 1, 2009, s.83-89
7. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1991, 256 s.
8. Джафарзаде И. Ходжалинская экспедиция (земляной курган № 5) // Известия Азербайджанского филиала академии наук ССР// №2, 1941, с.15-26
9. Джафарзаде И. Гобустан. Наскальные изображения. Баку: "Элм", 1973, 347 с.
10. Исмаилов Д. Ходжалинский некрополь эпохи бронзы // Azərbaycan Arxeologiyası// C.1, N 3-4, 1999, s. 83–88.
11. Мещанинов И. Ассирийские бусина из Азербайджана, Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926, 15 с.

Summary

Ancient monuments of Karabakh

Gudrat İsmayılzadə

The Victory March, which began under the leadership of the talented commander of our brave army and president of our country İlham Aliyev, ended with a brilliant victory over the villain enemy. The lands of Karabakh, Fuzuli, Khojavend, Gubadli, Zangilan, Lachin, Kalbajar, Jabrayil and Aghdam, which had been under enemy occupation for almost 30 years, were also liberated. As a result of this victory, the unique historical monuments of Karabakh were liberated. The eternal monuments of our ancestors, Azykh cave, Khojaly cemetery, multi-layered Garakopektepe monument, Khudaferin bridges, stone chronicle of Kalbajar and thousands of other monuments were returned to their ancient owners.

The article contains information about Azykh Cave, Shusha Paleolithic Camp, Khudaferin bridges, rock carvings of Kalbajar, unique Khojaly necropolis, which have a special place in world archeology, and are considered both architecturally and strategically important monuments of the Middle Ages.

Despite all the efforts of the wheel of fortune, it could not erase the traces of our ancestors from these lands. As in all areas of Karabakh, a new page is being opened in archeological research. The study of the rich material and cultural heritage of Karabakh and its presentation at the international level will be the greatest contribution not only to Azerbaijan, but also to world archeology.

Резюме**Исторические памятники Карабаха****Гудрат Исмаилзаде**

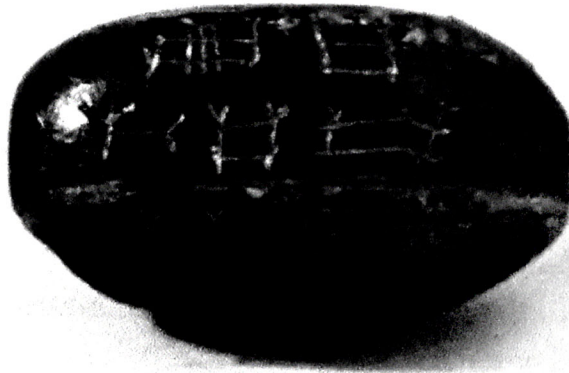
Марш Победы, начавшийся под руководством Президента нашей страны Ильхама Алиева, завершился блестящей победой и освобождением земель Карабаха - Физули, Ходжавенд, Губадлы, Зангилан, Лачын, Кельбаджар, Джебраил и Агдам, которые почти 30 лет находились под оккупацией врага. В результате этой победы были освобождены и возвращены их древним владельцам уникальные исторические памятники Карабаха: Азыхская пещера, Ходжалинское кладбище, многослойный памятник Гаракепектепе, Худаферинские мосты, каменная летопись Кельбаджара и тысячи других памятников.

В статье представлена информация об Азыхской пещере, палеолитическом лагере Шуши, Худаферинских мостах, наскальных изображениях Кельбаджара, уникальном Ходжалинском некрополе, занимающих особое место в мировой археологии. Изучение богатого материального и культурного наследия Карабаха и его представление на международном уровне станет величайшим вкладом не только в Азербайджанскую, но и в мировую археологию.

Ключевые слова: Азыхская пещера, Гаракепектепе, Шуша, Худаферинский мост, наскальные рисунки.

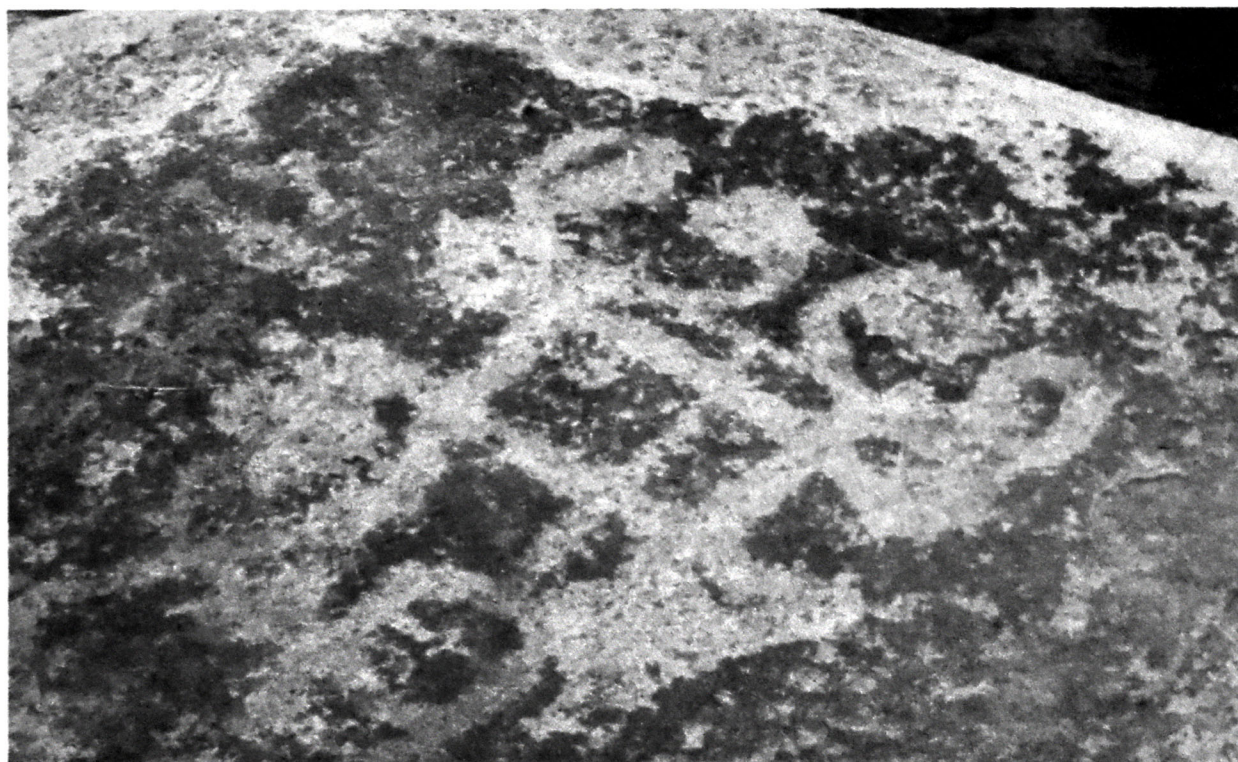
Şəkil 1. Azıx mağarasından aşkarlanmış alt çənə sümüyü
(<https://science.gov.az/az/news/open/16024>).

Şəkil 2. Xocalı nekropolunda 11 sayılı kurqandan tapılmış, üzərində Assuriya hökmdarı III Adadnirarinin adı yazılmış muncuq.

Şəkil 3. Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərindən nümunə.

Şəkil 4. Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərindən nümunələr